

7. Москаленко М. Нариси з історії українського перекладу // Всесвіт. – 2006. – № 5–6.
8. Паляниця Х. Іван Франко – критик, популяризатор и переводчик французской литературы XIX века на Украине: Автореф. дис. ... канд. филол. наук / Львов. гос. ун-т им. Ивана Франко. – Львов, 1967.
9. Рильський М. Іван Франко – майстер художнього слова // Рильський М. Слово про літературу. – К.: Дніпро, 1974.
10. Рильський М. Проблеми художнього перекладу: Збір. творів: У 20 томах / Редкол.: Л. Новиченко (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 1987. – Т. 16.
11. Рудницький Л. Іван Франко і німецька література / 2-е уточнене і розширене вид. – Львів, 2002.
12. Соневицький М. Франкові переклади з античних літератур // Записки НТШ. – Нью-Йорк; Париж, 1953. – Т. CLXI. (Збірник Філол. секції. – Т. 24).
13. Франко І. Збір. творів: У 50 т. – К., 1976–1986.
14. Шаповалова М. Франко как исследователь и переводчик Шекспира. (Борьба Ивана Франко против извращения Шекспира буржуазными комментаторами и переводчиками): Автореф. дис. ... канд. филол. наук / Львов. гос. ун-т им. Ивана Франко. – Львов, 1950.
15. Шерех Ю. Другий “Заповіт” української літератури // Шерех Ю. Третя сторожа. Література. Мистецтво. Ідеології. – Балтимор; Торонто, 1991.
16. Щурат В. Введення // Пісня про Роланда у пер. з передмовою і поясненнями В. Щурата. – Львів, 1918.
17. Levitzky V. The literature of the Ukraine / Transl. by P. Selver // The New Age. – 1914. – Dec. 31.
18. Rudnytzky L. Ivan Franko – a translator of German literature // The Annals of the Ukrainian Academy. – 1984. – Vol. 6.
19. Zujewskyj O. The problem of Ukrainian artistic translation: A dissertation in Slavic and Baltic Studies presented to the Faculty of the Graduate School of Arts and Sciences of the Univ. of Pennsylvania ... for the Degree of Doctor of Philosophy, 1962.

Іван Теплий (Львів)

Перекладознавча проблематика Івана Франка (на матеріалі науково-критичних праць та листів)

“Я бачив відмалечку, що нашому селянинові ніщо не приходить без важкої праці, пізніше я пізнав, що й нам усім яко нації ніщо не прийде задармо, що нам ні від кого ніякої ласки не надіятися. Тільки те, що здобудемо своєю працею, те буде справді наше надбання; і тільки те, що з чужого культурного добра присвоїмо собі також власною працею, стане нашим добром. От тим-то я старався присвоювати нашому народові культурні здобутки інших народів і знайомити інших з його життям” [10: т. 31: 309]. Так висловився І. Франко у промові на 25-літньому ювілеї своєї творчої діяльності.

Гігантська перекладацька праця І. Франка охоплює близько 25 років і домінує у відповідний 30-річний період в історії українського перекладу (1890–1919). “Франко як перекладач не має в нашому письменстві рівних ані за потужністю і широтою охоплення явищ світової літератури, ані за глибиною мистецької ерудиції, ані за напругою творчої волі, спрямованої на граничне розширення духовних обріїв української культури” [6: 181].

Творчий доробок І. Франка-перекладача вже не раз був предметом розгляду перекладознавців і налічує десятки позицій, однак немає ґрунтовного аналізу, виконаного під єдиним кутом зору. На жаль, і зараз актуальні слова О. Мороза, написані понад 40 років тому: “Мало сказано про Франка як перекладача. Не можна нарікати, що цій проблемі не приділяється увага. Перші розвідки з’явилися ще в 30-х роках минулого століття, а потім довготривалу мовчанку порушив Ю. Кобилицький у 1941 році. У повоєнний період до цього питання зверталися Ю. Ступак, М. Шаповалова, М. Білик, А. Кулінич, О. Фінкель, Я. Ярема, Ф. Неборячок, О. Домбровський, Т. Пачовський та інші, але жаль, що й досі немає праці, в якій би всебічно і глибоко була досліджена ця важлива проблема” [7: 14].

У низці перекладознавчих праць порушено питання про те, що уважного вивчення заслуговують розпорошені в багатьох працях І. Франка численні висловлювання про історію перекладів та їх роль у літературному процесі, про особливості освоєння українськими перекладачами біблійної, давньогрецької та латинської спадщини, середньовічного гуманізму, здобутків новітньої європейської літератури [8: 233–234]. Численні міркування І. Франка щодо перекладу, висловлені з різних приводів і розсіпані у багатьох статтях, склали би, без сумніву, цілісне монографічне дослідження, видання якого вже давно на часі, слушно вважає професор Дрогобицького педагогічного університету М. Зимомря. Із його сторінок постав би на повен зріст Франко-теоретик і майстер художнього перекладу, основоположник українського наукового перекладознавства [3: 28]. Зазначено, що наша філологічна наука у великому боргу перед Франком-перекладачем, Франком-перекладознавцем, Франком-редактором перекладів. Не маємо ми й монографічних досліджень, у яких перекладознавчу та перекладацьку діяльність І. Франка розглядали б у всесвітньому контексті, де би ставили питання про те, як сам І. Франко у своїй перекладацькій діяльності втілював свої перекладознавчі погляди [4: 300]. Виступаючи в обговоренні доповідей та повідомлень міжнародного симпозіуму ЮНЕСКО (Львів, 11–15 вересня 1986 року), М. Гольберг жалкує з приводу того, що “тут мало прозвучало доповідей про блискучі аналізи Франком перекладів з усної народної творчості, або, скажімо, не говорили тут ми про власні його переклади з фольклору балканських слов’ян, що є дуже характерним, тому що І. Франко сам їх коментує з позицій цілісності перекладу, коли кожний компонент підпорядкований якомусь великому ідейному завданню” [2: 298–299].

У статті головний акцент зроблено на ті аспекти перекладознавчих праць, які недостають висвітленні в аналогічних дослідженнях інших авторів або лише по-

рушувалися. Величезна перекладознавча спадщина І. Франка охоплює приблизно 97 статей і 225 листів.

Із 6000 творів Франкової спадщини 1130 припадає на художні переклади, а це 3781 сторінка, що охоплює 7 томів із п'ятдесяти: 8–13 і 25 томи або 18,8% тобто майже п'ята частина усієї творчості. Однак і це ще не вся перекладацька спадщина І. Франка. Додамо й інший аспект перекладу – науково-технічний (див.: *informative vs. imaginative writing*) [13: 40], тобто загальнонауковий та художній стилі.

У 1879 році І. Франко переклав 24-й розділ першого тому “Капіталу” К. Маркса (“Так зване первісне нагромадження”), маючи намір опублікувати його в додатках до підготованої книги “Основи суспільної економії”, але цьому виданню не судилося побачити світ. Переклав І. Франко й частину праці Ф. Енгельса (“Початок і теорія соціалізму Фрідріха Енгельса”).

Перу І. Франка-перекладача належить ще 17 праць європейських, головно, німецьких, французьких та англійських авторів, на суспільно-політичну та природничу тематику, як-от “Білковина” Т. Гекслі та ін. Про переспіви та вільні переклади доцільно говорити окремо, хоча тут існує тісний зв'язок.

Перекладознавчі проблеми поставали перед І. Франком у науковому та літературному житті. Розгляньмо найважливіші з них: наукові розвідки, рецензії, відгуки на опубліковані переклади та ін.

Насамперед це стаття “Каменярі. Український текст і польський переклад. Дещо про штуку перекладання” (1912) – свого роду енциклопедія перекладознавчої думки і справи того часу в Україні, зазначає Є. Регушевський у статті в енциклопедичному виданні “Українська мова. Енциклопедія”. У зв'язку з цим автор пише, що І. Франко був незрівняним практиком і теоретиком перекладу [14]. Розвідку написано у Львові 8–24 травня 1911 року. Вперше надруковано в журналі “Учитель” за 1911 рік № 13–14, с. 206–209, № 15–16, с. 233–239 під заголовком “Дещо про штуку перекладання” [10: т. 39: 617]. “Під заголовком “Дещо про штуку перекладання” помістив я в книжках 13–14 та 15–16 “Учителя” з року 1911 розвідку, в якій розібрано з історично-літературного та естетичного погляду мій вірш “Каменярі”, а також порівняно український оригінал із польським перекладом, якого dokonав молодий український письменник Сидір Твердохліб”¹ [10: т. 39: 7]. Автор відзначав педагогічне значення цієї праці: “З уваги на педагогічне значення сеї розвідки для школярів та вчителів, яким аж надто часто бракує відповідного руководу для розбирання, пояснювання та оцінки літературних творів, видаю її окремою книжечкою. Надіюся, що й поза шкільними сферами вона знайде собі прихильників і матиме значення для вироблення літературного смаку” [10: т. 39: 7]. Із незначними авторськими виправленнями, доповненнями та передмовою розвідка вийшла окремою книжечкою у серії “Міжнародна бібліотека”, ч. 2 під заголовком “Каменярі.

¹ Сидір Антонович Твердохліб (1886–1922) – український письменник, член модерністського літературного угруповання “Молода муза”. Перекладав польською мовою твори українських письменників. Писав власну поезію: зокрема, 1908 року побачила світ збірка поезій “В свічаді плеса”.

Український текст і польський переклад. Дещо про штуку перекладання” (Львів, 1912). За цим, властиво, виданням і подано розвідку у 39-му томі.

В історичному екскурсі визначено роль перекладу у розвитку літератури, письменства та культури загалом. “Упродовж століття свого розвитку наше нове письменство, крім визначних творців, придбало собі також досить поважний ряд перекладачів, серед яких годиться особливо назвати особливо Степана Руданського як перекладача “Іліади”, Петра Ніщинського як перекладача “Одіссеї”, Куліша як перекладача 13 драм Шекспіра, Володимира Самійленка як перекладача Мольєрового “Тартюфа”, Михайла Старицького як перекладача сербських дум і пісень та численних інших творів із різних літератур та Павла Грабовського” [10: т. 39: 7–8].

Автор ставить дві вимоги до мистецтва перекладу – добра обізнаність хоча б із двома мовами та фаховість, тобто знання того фахового матеріалу, у царині якого здійснюється переклад.

Великий інтерес викликає сам розбір першотвору та перекладу поступово, різнобічно, строфа за строфою: це літературознавчий аналіз, розбір поетики, зіставлення ритмічних, фонетичних, лексичних, стилістичних особливостей, зокрема підрахунок кількості складів, частин мови, співвідношення їх як основа ритмо- та образотворення, динамічності, пластичності. Серед іншого автор оригіналу вимагає уважного вчитування в строфу, зокрема: “Строфа “На шляху поступу...” має всі ознаки т.зв. лапідарного стилю, який вимагає суцільного, а не латаного перекладу” [10: т. 39: 17]. Знаний білоруський перекладознавець В. Рагойша ставить у заслугу І. Франкові чи не перше на той час застосування статистичного методу. Франківську методику, як слушно зазначає білоруський дослідник, ще належить втілити в життя. Водночас, як це не прикро, – але, напевно, що збоку таки видніше, – у тексті виявлено друкарські помилки, однак не словесні, а цифрові, які спричиняються до алогізмів, порушень авторського задуму, до того ж переходячи з видання у видання, в тім числі й п’ятдесятитомник. За підрахунками дослідника, в оригіналі не 388 слів, а 394, тим часом як у перекладі їх не 426, а 435. Перелік, на жаль, можна продовжити: скажімо, у другій строфі, що підтверджують і власні підрахунки, загальна кількість слів оригіналу не 39, а 35, та ін. Отож, належить критично переглянути й інші строфи, оскільки, за словами цього уважного, вдумливого і критичного перекладознавця-читача, “магчымы і іншыя ўдакладненні ў “лічбавай частцы” артыкула І. Франка” [9: 248]. Власні підрахунки слів у строфах порівняно з текстом “Каменярів”, що у 39-му томі, дають ось таку картину:

Таблиця 1

Строфа	Оригінал		Переклад	
	Власні дані	Текст	Власні дані	Текст
I	30	30	34	34
II	35	39	39	40
III	40	-	40	-
IV	34	36	38	39
V	35	35	40	40

Закінчення табл. 1

VI	41	41	40	40
VII	35	34	34	34
VIII	30	30	39	39
IX	41	41	46	46
X	39	39	38	38
XI	35	35	37	37
Всього у вірші	395	388	425	426

Отже, спостерігаються деякі розбіжності: у другій, четвертій та сьомій строфах, про третю ж немає згадки у самому тексті [10: т. 39: 15]. Не можна оминати увагою й “числове представництво” окремих частин мови, як-от іменники, прикметники, дієслова з огляду на те, що “слова сих трьох найважливіших категорій [...] творять головну основу словесного твору, надаючи йому зміст і акцію” [10: т. 39: 20]. Що ж до слів “другої категорії” (тобто займенників, числівників, сполучників та ін. – *I. T.*), то “се неначе тінювання в малярстві, що оживляє і упластичнює картину” [10: т. 39: 20]. Тут числові значення (кількість іменників, прикметників, дієслів у абсолютному та відсотковому вимірі), подано щодо оригіналу та перекладу, відповідають текстуальним [10: т. 39: 20]:

Таблиця 2

Частини мови	Текст		Власні дані	
	Оригінал	Переклад	Оригінал	Переклад
Іменники	109 (25,37%)	104 (33,36%)	(23,29%)	145 (34,11%)
Прикметники	46 (11,56%)	59 (13,84%)	29 (7,34%)	35 (8,23%)
Дієслова	49 (12,31%)	57 (13,38%)	57 (14,43%)	56 (13,17%)
Всього	204 (49,24%) ¹	220 (60,88%) ²	190 (45,06%)	236 (55,5%)

Якщо низку праць І. Франка з питань перекладу досліджували раніше [4; 5; 10; 11; 12], то “Рецензію на чеські переклади творів Тараса Шевченка” [10: т. 29: 492–544]³ чомусь не згадано у таких працях. Мабуть, тут діє принцип мовної компетенції дослідника або свого роду “поділ праці”: богемістика, англістика, романістика та ін. – і відповідно стаття опинилася поза увагою. Час уже інтегрувати ці напрацювання, щоби успішно рухатися далі.

Стаття цікава тим, що показує І. Франка – рецензента перекладів. У 1895 році Чеська Академія наук звернулася до письменника з проханням прорецензувати рукописи чеських перекладів творів Т. Шевченка, що їх зробили Й. Коларж

¹ Відсоткове відношення І. Франко подає стосовно слів “другої категорії” або як частку щодо кількості слів загалом.

² Таке ж відсоткове відношення подано і щодо загальної кількості слів перекладу, однак тут закралася ще одна текстуальна неточність, адже сума насправді становить 60,58%.

³ Написано 27 листопада 1895 року у Львові. Вперше надруковано в журналі “Дукля” за 1958 рік. – № 2. – С. 166–189. Автор публікації М. Мольнар.

(1830–1910)¹ та Р. Єсенська²: у збірнику Р. Єсенської перекладено 32 твори (п'єси за І. Франком), але одна з них – “Сестрі (Не питай ти моїх пісень)” – належить професорові О. Огоновському, отже, 31. У збірці ж професора Й. Коларжа 20 творів, але 15 – ті ж самі, що у Р. Єсенської [10: т. 29: 495–496]. Зазначаючи, що “не владаю настільки мовою чеською, щоб міг нею користуватись”, і “я не настільки втаємничений в усі тонкощі чеської мови і ритміки, щоб міг о предложених мені перекладах рішучо висказатись, наскільки вони відповідають вимогам чеських перекладів” [10: т. 29: 492], та, врешті, насамперед від автора сподівалися на іншу оцінку: “наскільки вірні ті переклади в порівнянні з оригіналом, наскільки вірно віддають коли не слова, то духа того оригіналу” [10: т. 29: 492]. “Чого має право домагатися чеська публіка від антології Шевченкових творів [...], так се, напевно, того, щоби та антологія дала їй скільки можна повний образ його поезії, щоби показала їй усі характеристичні риси тої поезії, а головно щоби показала їй те, що є в тій поезії загальнолюдського, глибокого і найдозрілішого. Без того вибірка буде дилетантською, без глибшого значення, подасть невірний образ поета [...] В тім згляді можу сміло сказати, ані один із предложених мені перекладів не відповідає навіть найскромнішим жаданням, і для того я вважав би конечним перед друкуванням вибору поезій Шевченкових доповнити сей вибір в напрямках, котрі зараз позволю собі вказати” [10: т. 29: 492–493]. Іншими словами, йдеться про жанровий поділ творчості Кобзаря як один із критеріїв аналізу перекладів, зокрема з погляду представлення цих жанрових різновидів у поданих перекладах.

Аналіз перекладів засвідчує те, що рецензент добре володіє чеською мовою, тонко розрізняючи лексичні й стилістичні особливості перекладів, наприклад: “Což te matka bila? не значить: Чи не була мати? (Вірш проф. Коларжа). Slunce svítí a jí nezahřeje” – зовсім *холодна проза* (курсив наш. – І. Т.), де у Шевченка чудесне вираження: Сонце світить – як ворог сміється” або “Ani matka se své dcery / na to nezeptala – знову *переложено на голу прозу* (курсив наш. – І. Т.) драматичне Шевченкове “Чого в'янеш, моя доню?” / Мати не спитала [10: т. 29: 504]. Перекладознавець звертає увагу на важливість того, що ми зараз називаємо *фонові знання*, зокрема: “Передано оригінал дуже слабо Družky dají kvítu – нічого такого Шевченко не каже, бо на Україні нема звичаю, щоби помершій дівчині дружки давали квіти. У Шевченка читаємо тільки: *А дружки заплачуть*”. У зв'язку з цим автор згадує прекрасний, мелодійний і достовірний переклад балади “Тополя” Р. Єсенської [10: т. 29: 505]. Відзначимо низку цікавих оцінок, що ними послуговується рецензент, як-от: *переложено на голу прозу, передавати холодно прозаїчними зворотами, ужив архіпрозаїчного, розводнює мисль оригіналу, пахне театральним сентименталізмом, будова вірша незграбна, а друге – смислу доброго нема, затемнює смисл, передано оригінал дуже слабо і невірно, переклав сю п'єсу слабо [...], так що його переклад ледве чим нагадує оригінал, переклад дуже гарний і поетичний, зворот ненатуральний,*

¹ Коларж Йозеф (1830–1910) – викладач слов'янських мов Чеського університету, автор низки перекладів та статей з питань слов'янського письменства і мовознавства.

² Єсенська Ружена (1863–1940) – чеська письменниця, перекладачка поезій Т. Шевченка.

переклад справді майстерний, вірний оригіналові, прекрасний по формі і поетичний, переклад дуже красивий, перекладено прозаїчно, хоч зовсім вірно, переклад невірний духові тексту, здається, що ті слова в чеськім не дають ясною образу, особливо *te zkrátka* прищиплене для рими. Про один із перекладів Й. Коларжа (*Dumí moje, dumí moje*) автор рецензії пише ось що: “Коли вони (4 рядки указанного твору. – І. Т.) йому не подобались, то міг не перекладати цілої вірші, а не каструвати мисль Шевченка” [10: т. 29: 535]. В іншому перекладі “проф. Коларж задержав оригіналу, але переклав його слабо, відскакуючи від думок оригіналу, і жодної із головних думок не передав ясно і плястично”. Р. Єсенська, натомість, “переклала сю п’єсу дуже гарно, поетично, але свобідно, змінюючи розмір оригіналу” [10: т. 29: 536–537]. Інший переклад Р. Єсенської (*Ой чого ти почорніло. – І. Т.*) “прекрасний, і я не маю о нім нічого закинути”, – пише І. Франко [10: т. 29: 537].

Заслуговує на увагу важлива, проте не часто згадувана у перекладознавчих дослідженнях праця І. Франка “Переклади Шевченка на сербську мову” [10: т. 32: 14–15]. Приводом для її написання став вихід у світ трьох поезій Т. Шевченка у перекладі сербською мовою¹. Уперше цей відгук надруковано у шостому томі “Літературно-наукового вісника” за 1899 рік (книга шоста, с. 188–189). До слова, у цьому часописі, що в перекладі, як зазначає І. Франко, означає *надія* (чи не символічно?) згодом (№ 10–12) опубліковано ще 9 віршів Т. Шевченка. Автором усіх перекладів був хорватський письменник і перекладач А. Харамбашич (1861–1911), сучасник І. Франка. Варто підкреслити, що журнал хорватський, а не сербський, як читаємо в автора статті. Сербською тут, властиво, є сама цільова мова. Творами (думками в І. Франка – І. Т.), про які йдеться, є 1) *Тече вода, але не чье / Истечьи посвема*; 2) *Вјетре бујни, Вјетре бујни / Ти говориши с морем*; 3) *На што мени црне очи / Обрвице црне*. “Переклад зладив дуже красно, – пише І. Франко, – сербський поет Август Харамбашич” [10: т. 32: 14], який, до речі, ще 1887 року видав у Загребі (Літературно-наукове товариство “Matica Hrvatska”) збірку творів Т. Шевченка під назвою “Пјесничке приповијести”, назвавши її прекрасною [10: т. 32: 14]. “На показ, як виглядає українська думка в сербській одежі, – зазначає І. Франко, – ми подаємо третій переклад, змінивши в дечім правопис задля недостатку сербських черенок у нашій друкарні.

На што мени црне очи
обрвице црне,
На што младе годинице,
Кад ми серце трне?
Моје младе годинице
У таман се губе,
Очи плачу, обрвице
Семо вјетри льубе”[10: т. 32: 14–15].

Наступна стаття, коротка, всього на дві сторінки, надрукована з приводу допису д. Миколи В. Левитського з Єлисаветграда заслуговує на увагу через те, що

¹ Див.: хорватський літературно-науковий журнал “Nada”(Сараєво, 1895–1903). – 1899 – № 9.

висвітлює проблему схожості мов: “До сеї дописі додам від себе, що подібність сербів і українців іде значно далше ніж додивився в[пов.] д. Левитський [...]. Що коломиївкий розмір знаходиться в сербських народних піснях, се я знав і раніше із збірки В. Караджича (“Српске народне пјесме”) [...]. Се, беручи ритмічно, та сама сербська “юнацька” пісня, тільки розширена в першій половині вірша одною чотирискладною стопою [...]. Ся подібність не є випадкова і варто б дошукуватися її джерел” [10: т. 32: 17]. Ці міркування прямо стосуються перекладознавчої проблематики, оскільки виявляють, сказати б, “об’єктивні” передумови успішного перекладу, де на першому місці, безперечно, стоїть талант перекладача. Однак, з іншого боку, пригадаймо, який опір чинить перекладачеві відсутність коломиївкового розміру в англійській літературній традиції і як важко піддаються перекладові Кобзареві шедеври англійською мовою. Самі лексичні та граматичні відмінності не були б такою перепоною.

В іншій значущій праці – “Передне слово” [до “Фавста” Й. Гете] І. Франко як перекладач першої частини Гетевського “Фавста” на досить розлогому філософсько-історичному тлі подає цікаві перекладознавчі міркування, зазначаючи, що “Фавст” був “об’явом революції, тої самої котра спалахнула в Парижі грізним пожаром, зруйнувала автократичне королівство, панованье шляхти й попів, і оголосила “права чоловіка”. Тільки коли в Франції революція вибухла на суспільно-політичнім полі, в Німеччині вона обняла поле духове: філософію і штуку. Але ріжниця була тільки формальна; зміст революції був оден і той сам: обаленье середньовікових границь, путаючих свободу, обаленье в імя вроджених, природних прав людини-одиниці” [11: V]. Джерелами революційної сили, як уважає І. Франка, розвиток економіки та науки й мистецтв: “Та тільки ж ті середньовічні вузли не могли спинити розросту і скріплення єдиниць: скріплення економічного, т. є. повстаня окремої верстви богатирів, буржуазії – і скріплення духового та розумового, т. є. розвитку науки і штуки. В тих двох складниках розвивалась і росла сила, ворожа існуючому ладови, сила революційна” [11: VI]. На думку І. Франка, “велике, революційне, історичне значінье лежить іменно в тім, що показана в нім боротьба сильної одиниці не тільки, як каже Люіс, “проти в границь єї духового істнованя, але й проти гнетучих пут суспільного істнованя”. Бо коли в початку першої части трагедії Фавст справді ше мечеся в тісних границях людської природи і бажає вирватися з пут земного тіла, в котрих ми не можемо пізнати нічого по над то, що нам показують наші змисли, [...], то вже зараз при кінци першої части він приходить в різкий контраст з суспільним ладом” [11: VII]. І горе це – не з природної потреби, а з хибного суспільного ладу.

З таким історичним значенням “Фауста” автор безпосередньо пов’язує його *загальнолюдське* значення, бо “ані наука сама собою, ані свобідне і безжурне житье, ані почести, ні слава, – нічо те не може ущасливити чоловіка як довго той чоловік все і всюди має на оці тільки себе самого. Аж коли він всі свої здобутки, всю свою силу поверне на працю около ущасливленя других, около запевненя йім безпечного, хоть і ненастанним трудом окуплюваного житя і розвитку, тоді

чоловік може бути щасливим. Ся велика правда, котрою завершуєся “Фавст”, надає тому творови ще й тепер, в наш вік, живу революційну силу. Він не то що не застарілий для нас і по ідеям, але противно, може і в тім згляді – не згадуючи про незрівнянну поетичну красоту – служити нам на довго ще взірцем і провідником. Так я понимаю “Фавста” і таке єго пониманье спонукало мене, перекласти його на нашу мову” [11: XI].

Із суто перекладознавчого погляду вельми важливі дві зауваги перекладача. По-перше, йшлося про те, щоби твір був доступним якомога ширшим верствам народу, до того ж неписьменному чи малописьменному: “Я поклав головну вагу на зрозумілість і ясність бесіди, уникаючи по змозі менше вживаних провінціалізмів, окрім хіба тих немногих місць, де того вимагало окремішне забарвленье в самім оригіналі (н. пр. Пісня селян під липою)” [11: XII]. І тут автор перекладу зазначає, що деякі “галицизми” (форми на *-ов* замість *-ою*: *руков*, *тобов*; вживання *-ся* перед словом, до котрого належить, а також скорочених форм *ми*, *ти* замість *міні*, *тобі* і *щобим*, *робись* замість *щоби я*, *щоби ти*, і т. д.) “будуть разити “братів наших в закордонській Україні”, однак, не знаючи, “яка будучність тих форм в українській мові”, І. Франко вважає, “що на тепер вони живучі в устах значної частини нашого народу, мають право домагатися горожанства і в літературі, а особливо в поезії, де на них іменно полягає значна часть краси і богацтва нашої ритміки” [11: XII]. По-друге, – зауважує перекладач, – “я старався переводити “Фавста” вірно, о кілько мож дословно, подавати кожду думку автора по змозі в такій самій формі, як сам автор, – на кілько се було згідне з духом нашої мови (курсив наш. – І. Т.). Я майже всюди задержував таке саме метрум, яке було в оригіналі, позволяючи собі хіба декуди замість 4-стопового ямбу ужити 5-стопового, замість 5-ти стопового – 6-стопового, і навідворіть, і то лиш там, де в самім оригіналі такі не однако довгі стихи помішані. Де приходили у автора штучні комплексії стихів (октави, як в “Приспівці” та в першім Прольогу, терчіни і др.), там я старавсь їх в такій самій формі передати. Вільнійшого перекладу і значніших ритмових відступлень допускався я тільки там, де в оригіналі стихи ріжноритмові або де таке відступлень потрібне було для вірнішого перекладу (наприклад, в пісенці “Що ти робиш, Катрусенько?”)” [11: XII–XIII].

Дослідники часто згадують і чимало вже написали про перекладознавчу працю І. Франка – “Шевченко в німецькім одязі” [10: т. 35: 189–196], тому зосереджуватися на ній немає потреби. Зазначимо, що ця стаття являє собою дві рецензії на два випуски, але з однією пагінацією, перекладів творів Т. Шевченка німецькою мовою, що їх здійснив С. Шпойнарівський. Першу (під однойменним заголовком) було опубліковано в “Літературно-науковому віснику” (далі ЛНВ) за 1904 рік, т. 27, кн. 8, с. 118–120, друга, під назвою “*Schewtschenkos ausgewählte Gedichte. Aus dem Ruthenischen von Sergius Szpojnarowski*”. (*Zweites Heft. Czernowitz, 1906*) вийшла друком також у ЛНВ за 1906 рік, т. 35, кн. 9, с. 505–508.

Автор відзначає, що “*Ruthenische Revue*” (український громадсько-культурний та літературний журнал, що виходив німецькою мовою у Відні (1903–1905, з 1906 року – як “*Ukrainische Rundschau*”), порушив одну важливу справу, а саме

— ознайомлення ширшої європейської громадськості з кращими творами української літератури в перекладах. Справа ся, безперечно, важлива, але й не легка, надто ж коли йдеться про переклад таких її наскрізь національних і своєрідних творів як Шевченкові. “Незвичайна простота Шевченкового вислову, його мальовничість та натуральність ваблять перекладача, але разом доводять його до розпуки, коли він хоче своїм перекладом передати не лише механічно значення українських віршів, але хоч приблизно українську мелодійність, враження, яке робить оригінал” [10: т. 35: 189].

Низку важливих перекладознавчих питань, зокрема проблем перекладу Святого Письма порушено у “Поємі про сотворенє світа” (Львів, 1905) [10: т. 35: 266–300; 12]. Уперше “Поєма про сотворенє світа” друкувалася в часописі “Новий громадський голос” у числах 2–7, 9, 12–14 та 19 за 1904 рік. Окремо “Д-ра Івана Франка “Поєма про сотворенє світа” вийшла у Львові 1905 року” [12: 150]. На час написання статті був лише один переклад Святого Письма українською мовою, автором якого був П. Куліш, а після його смерті переклад завершили І. Пулюй та І. Нечуй-Левицький. Друком переклад вийшов у Лондоні, в Англійському Біблійному Товаристві (1904). “Та мушу тут з жалем зазначити, що той Кулішів переклад Святого письма зовсім не оправдує надій, які покладав на нього сам небіжчик Куліш та й широкий загал українців. Переклад такої книги як Біблія повинен бути або популярний, то значить бодай мовою своєю зрозумілий для широкої маси народу, або науковий, то значить такий, щоб докладно передавав зміст і значення речення первовзору. *В однім і другім разі треба, аби перекладач сам добре розумів той первовзір, а потім старався передати його иншим так, щоби і вони зрозуміли його не инакше, як він* (курсив наш. – І. Т.). На жаль, небіжчик П. Куліш не лише що не знав зовсім гебрейської мови, якою писані святі книги жидівські, – він не знав порядно ані грецької, ані латинської мови на яких єсть давні і важливі переклади тих книг, та не знав порядно ані німецької, ані французької мови, на яких єсть нові наукові переклади і праці про сі книги. Тому-то в многих місцях свого перекладу він іде якось навпомацки: так і видно, що чоловік сам не знає гаразд, що він пише. До того, ще Куліш задумав зробити свій переклад взірцем української мови і замість говорити попросту та ясно, він пішов підпускати якусь церковщину та дяківщину, всякі “рече”, “глаголе”, “воїнство”, “гласи”, “печалі” і т. и., та зробив свій переклад ще менше відповідним для широкої народної маси. От тим-то не подивуйте, коли я далі, покликуючися на Кулішів переклад, важніші місця буду подавати в своїм власнім перекладі” [12: 73–75].

У час, коли І. Франко змагався з недугою (1908–1916. – І. Т.), в часи полегшень, що просвітлювали розум, він переклав і опублікував із власними поясненнями “Вавилонські гімни й молитви” (1911), чим остаточно нищить себе як Франка-матеріаліста, Франка-позитивіста [12: 22].

Для дослідника-мовознавця важливе значення, як на мене, посідають міркування І. Франка про мову Мойсеевих книг та інших святих писань єврейського народу: “Маємо ще один дуже важний доказ на те, що так звані Мойсееві книги в

тій формі, як їх читаємо тепер, були списані не Мойсеєм на 1000 літ перед Христом, а жидівськими рабинами та архієреями по повороті жидів із вавилонської неволі. Сей доказ – се мова тих книг. Я вже згадував, що святі книги жидів, у тім числі й так звані Мойсеєві книги, написані гебрайською мовою, якою говорили жиди тоді, коли мали свою державу, але яку потім, вернувши з вавилонської неволі, звільна забували, замінюючи її так званою халдейською або арамейською. За часів, коли жив на світі Ісус Христос, стара гебрейська мова була вже мертва; її розуміли, нею писали тільки книжники, рабини, а простий народ говорив по-арамейськи. Книжники не лише розуміли стару гебрейську мову, але пробували й писати нею, хоча, розуміється, не могли іноді встерегтися того, щоб до старої мови не домішували дещо трохи й нової арамейщини. Отже, придивляючися до так званих Мойсеєвих книг, учені-мовознавці добачили, що й мова тих книг має декуди домішки такої арамейщини. Як би їх був писав Мойсей у Синайській пустині на 1000 літ перед Христом, то такі домішки були би зовсім неможливі, бо тоді й самої арамейщини ще й на світі не було, бо ся мова виробилася аж пізніше, під вавилонським пануванням” [12: 65–66]. За допомогою мовознавчого аналізу, опрацювання низки джерел, зокрема французькою та німецькою мовами, І. Франко показує, як учені доходять висновку, що в різних місцях Мойсеєвих книг на означення Бога вживаються різні слова (в однакових чи аналогічних контекстах), як-от: Ягве та Ельогім. Звідси – й умовні назви книг, що містять ці слова – ягвіст і ельогіст. Як з’ясовується, і ягвіст, і ельогіст являють собою “радше дві збірки різнородного матеріялу, записуваного з усних оповідань ріжними людьми і пізніше зведеного с’як-так в одну цілість, причім одно врїзувано, инше дрібку штуковано, але загалом давні перекази заховано досить вірно” [12: 68]. Навіть виокремлення всіх законодавчих абзаців у третю збірку – “Книгу жерців” – за ініціативою берлінського дослідника Вельгаузена (Вельгавзена) [12: 69] дають підстави авторові припустити, що “ріжні школи чи ріжні громади людей у ріжних часах записували з уст люду або й перероблювали по-своєму народні перекази та відомости; пізніше книжники, зібравши ті давні записки, брали з них те, що їм було до вподоби, додаючи скрізь, де їм се видавалося можливим, уступи з книги жерців, і так повстали ті книги, прозвані Мойсеєвими” [12: 69].

Розпочинаючи розгляд біблійного оповідання про сотворення світу, І. Франко застерігає: “Я не висав собі тут нічогісінько з пальця і не жадаю ні від кого, щоб вірив мені на слово. Я подаю здобутки новішої науки, а властиво лише маленький вибір із багатого скарбу тих здобутків. А ся новіша наука визначається тим, що ні від кого не жадає і ні в кого не терпить віри на слово. У всьому вона йде до вироблення власного переконання при помочи фактів, досвідів, контролі; вона подає лиш такі річи, що кожний відповідно приготований чоловік може й сам дійти до них і переконатися, чи доходжено до них вірно” [12: 71–72]. Отже, перед нами – вірець науковості викладу. Далі автор зупиняється на розгляді перекладу Святого Письма, що його виконали П. Куліш, І. Пулюй та І. Нечуй-Левицький (див. вище). Додам лише, що цю негативну і, як зазначає В. Погребенник, непоодинокую оцінку роз-

глядуваного перекладу відкидає І. Пуллой, обстоюючи добру якість і відповідність гебрійському текстові цього перекладу [12: 32].

Важливою складовою розбору кожного оповідання є й перекладознавчий аналіз, якому передусє поділ тексту на “глави і зачала”, де зазначається, що “зроблено сей поділ не зовсім відповідно до змісту, а так тільки, аби допомогти пам’яти при виучуванню і аби легше було знайти якесь місце при суперечці [...]”. Коли заглянете до перекладу Куліша, то побачите, що ся половина четвертого зачала зовсім не відділена від другої половини, злучена з нею протинком немов се все одне речення; тим часом, як зараз побачимо, се не тільки окреме речення, але початок нового оповідання про сотворення світу, коротшого, але зате зовсім суперечного з першим, написаного іншим автором і з іншою метою” [12: 80]. Аналізуючи текст, І. Франко доходить висновку, що “в першій зачалі акт сотворення неба й землі вже довершений, а далі Бог немов детально викінчує те, що не було зроблено при тім першій загальній творенні. Одначе таке тлумачення було би зовсім хибне, йому заперечують дальші рядки [...]. Але не треба думати, що така нісенітниця стоїть і в гебрійським тексті, – вина за неї спадає виключно на перекладачів. У гебрійським тексті, як се побачите з мого перекладу, три перші зачала творять одно речення; в першій зачалі кажеться: “Коли Бог творив” чи, може, ще докладніше: “Коли Бог зачинав творити небо і землю; рівнорядно з тим друге зачало додає: “Коли земля була пуста й порожня” – а властиво, як побачите зараз, коли не було землі, а на її місці було щось інше, – тоді, – докінчує речення зачало 3 – Бог сказав те й те, то значить, тоді розпочався акт творення. Отже, творення починається аж у зачалі 3, а те, що названо в зачалі 2, було перед творенням. Так стоїть у жидівським тексті і так треба розуміти ті три зачала. Бачите тепер, що при таким розумінні тих слів зачало 2 набирає особливого значення, бо воно малює нам стан перед сотворенням світу. Очевидно, той, що писав оповідання, розумів діло так, що Бог, творячи світ, застав уже щось готове, а з того витворив своєю силою те, що ми бачимо. Отже, що ж таке було перед сотворенням світу?

У Куліша читаєте, в зачалі 2, що “земля була пуста й пустошня”, – слова зовсім неясні, бо не знати, чим ріжниться “пустий” від “пустошного”. І мій переклад не о много ліпший; він передає дослівно грецький переклад відповідного гебрійського слова; греки, не можучи в своїй мові знайти нічого відповіднішого, поклали тут слова: *αυρατοςκαι ακατασκυατος*, що я й передаю дослівно по нашому. Але все се зовсім не передає того, що стоїть у жидівським тексті; там стоїть таке слово, яке в тім місці лише раз являється в усім жидівським письменстві і якого донедавна не вміли гаразд пояснити і тільки на здогад описували його значення” [12: 82–83].

У тексті оригіналу сказано: “і коли земля була Тогу-ва-богу. Як сказано, се слово з жидівської мови годі було пояснити. Перекладачі та товмачі старалися відгадати його значення і пояснювали його відповідно до своїх здогадів, хоча, по-моєму, ліпше було би просто лишити се слово без перекладу. Греки, наткнувшись на се темне слово, згадали свої національні перекази про початок світу, де говориться,

що з самого початку був так званий Хаус – якась безодня, в якій безладно носилися складові частини пізнішого світу. З того Хаосу бог часу Хронос творить світ. Отже, сей свій погляд вони підсунули під гебрійське Тогу-ва-богу і сказали, що земля була ще невидима і невпорядкована, себто поєдинчі її часті безладно, всуміш літали серед безодні.

Що сей погляд зовсім не передає значення гебрійського Тогу-ва-богу, на се вказують зараз дальші слова того самого зачала про те, що “дух божий сидів на водах”, бо ж із тих слів виходить, що вже тоді були води, значить, мусило бути щось таке, на чім опиралися ті води, принайменше повітря. Одним словом, зараз тут у зачалі 2 натикаємося на першу майже непоборну трудність, на темне слово Тогу-ва-богу, що має нам малювати стан річей перед сотворенням світу. Не можучи ані у жидів, ані у греків знайти відповідного пояснення сього слова, ми мусимо на разі лишити сю загадку нерозв’язаною, і підемо далі.

Але те саме зач. 2 має ще пару таких загадок. Зараз друга частина речення, у Куліша передана словами “і темрява лежала над безоднею”, виглядає в жидівським тексті зовсім не так просто. Що таке безодня? По нашому розумінню, се може бути пустий простір або велика глибін, заповнена водою. В жидівським тексті, одначе, тут стоїть друге загадкове слово: тегом. Греки перекладають його словом абиссос, але те слово значить трохи не те, що наша безодня, воно значить тільки водяну глибину, море. Але в гебрійській мові на означення моря є інше слово, а тегом ужито лише тут у отьому оповіданню. Що й тут воно значить море, се певна річ, се потверджують зараз дальші слова про те, що на водах тої тегом (слово по-гебрійськи жіночого роду) сидів дух божий. Із значення всього зачала виходить, що мова тут не про звичайне море, а про той первісний океан, який покривав усю землю. Але чому він називається тегом і що властиво значить се слово? Се знов загадка, якої на основі самої гебрійської мови годі пояснити і якої пояснення ми знов мусимо лишити собі на пізніше.

І ще одну загадку задає нам се коротеньке зачало: “дух божий сидів на водах”. Що се за дух божий? Чи се те саме, що Бог? Коли те саме, то чому названо його іншою назвою і то, власне, знов таким словом, що приходить лише раз у сьому місці? Се слово по-гебрійськи звучить Ріх і жидівські рабини тлумачать його: божа сила, божа істота, боже вітхнення, отже не сам Бог, а якийсь його вплив. І що значить, що ся Ріх (знов слово в гебрійським жіночого роду!) сиділа на водах? Куліш має тут “ширяв” – слово зовсім неясного значення; інші перекладачі люблять класти тут слово “літав”, “уносився над водами”. Але все се самовільні поправки; гебрійський текст має тут таке слово, яке при інших нагодах уживається на означення того, як птах сидить на яйцях і вигріває їх (порівняй Мойсеєва книга п’ята, гл. 32, зач. 11, у Куліша стор. 204; на жаль, ціле те зачало у Куліша перекладене зовсім фальшиво, так що не дає ніякого значення!). Очевидно, маємо тут слід такого поняття, що той, хто писав ті слова в зачалі 2, уявляв собі божу Ріх як птицю, що сидить на водах первісного океана (тегом) і вигріває те яйце, з якого мав постати світ. Таке поняття про початок світу стрічаємо у ріжних народів, а особливо у єгиптян та фінікійців,

найближчих сусідів жидів; було б зовсім не диво, якби воно було й у жидів. Та натуральна річ, що се оповідання не могло знайти ласки у тих книжників, які пізніше укладали отсю книгу; його викинено, і з нього полишився лиш отсей невеличкий слід. Замість тої божої Ріх, що вигріває світ із води тегом, у зачалі 3 виступає инша творча сила – слово боже.

Варто ще сказати пару слів про ту твердь небесну, яку буцімто сотворив Бог на початку другого дня. Той, що писав ті слова, мав, очевидно, на думці те сине склепіння, яке ми й доси називаємо “небом”, і вірив разом зі всіми старовинними людьми і з теперішніми дикунми, що се справді таке склепіння з якогось твердого кришталю, настобурчене, мов великий дзвін, на землю, яка видавалася йому плоским тарелем. Нині ми знаємо не з ніякої книги, але з простого, щоденного досвіду, що земля зовсім не плоский таріль, а те сине над нею зовсім не ніяка твердь, а рідке повітря, яке зрештою лише нашому оку до певної висоти видається синім, а вище, де повітря не стає, воно зовсім темне. Отже, й тут маємо, очевидно, не ніяку об’яву божу, не відкриття якоїсь великої правди, а вислів дитячої віри недосвідченого чоловіка, який брав на віру те, що бачив очима, не пробуючи сконтролювати сього іншими способами. Також не зовсім ясні будуть для теперішнього читача слова 6-го зачала про те, що Бог розділив води на дві половини, одну половину над твердю, а другу під твердю. І тут треба пригадати старе вірування давніх і многих теперішніх нецивілізованих народів, що над тим синім небесним склепінням є велика вода, море не менше від того, що маємо на землі. В склепінні нібито пророблені декуди вікна і заставки, і коли Бог захоче, велить окремим ангелам, що приставлені до тих заставок, відчиняти їх і пускати на землю дощ. Той сам жидівський письменник, що писав отсе оповідання про сотворення світу, трохи далі, говорячи про потоп у світі, каже виразно (глава VII, зач. 11), що “відкрилися джерела глибини землі, і вікна небесні повідчинювалися” і почав лити великий дощ. Розуміється, що й сей погляд супроти теперішньої науки не має ніякої вартости і мусить уважатися чисто дитинячим, а не виявом якоїсь божої премудрости” [12: 82–88].

У другому оповіданні про сотворення світу зовсім відмінний образ і зовсім інше оповідання. Перше, що вражає тут і чого не знайти в інших перекладах, це подвійні назви Бога: Ягве і Бог (Ельогім); так стоїть у тих місцях в оригіналі. Мабуть, спершу стояло тут само ім’я Ягве, але той, хто приклеїв це оповідання до першого або перше до цього, намагався замазати ту відмінність і, не наважуючись викинути святе ім’я Ягве, підписував до нього скрізь своє улюблене Ельогім: тому це друге ім’я, перекладене по-нашому, І. Франко ставить скрізь у дужках. По-друге, що впадає в очі кожному, хто уважно прочитає це оповідання і порівняє його з попереднім, це їхня цілковита неузгодженість і суперечливість: у першому оповіданні творить Бог небо і землю, в другому – землю і небо. Про творення неба, одначе, в тім другім оповіданні не сказано далі ані слова; можливо, що той, хто зводив ці оповідання до купи, викреслив кілька “зачал”. Далі: в першій оповіданні земля на початку покрита водами, і творення починається від того, що Бог розділює води і з-під них показується суша. Тут натомість земля спочатку суха, не покрита ані

корчами, ані зіллям, і творення [12: 99–100] починається від того, що з надр землі вибухає вода і напоєє землю. Вельми схоже на те, що перше оповідання складене в краю, де багато вологи, який часто заливають води, друге – в сухому, випаленому сонцем, краї, де дощ є першою умовою життя. З першого оповідання видно, що акт сотворення ділився на сім днів і ночей, у другому ж оповіданні цього зовсім немає. У першому оповіданні насамперед було створено звірів, рослини, а потім людину; у другому, навпаки: Ягве творить насамперед людину, а потім звірів. З огляду на ці та інші відмінності, автор доходить висновку, що “здається, не можна й здумати собі двох оповідань про ту саму річ, у яких би в так немногих словах була на кождім пункті така повна та явна суперечність, як між оповіданнями про сотворення світу, оповіданнями, мов на сміх склеєними в одну цілість. Тут зараз видно добру пробу на те, що було сказано вище, що ціла Книга Битія не могла бути написана одним чоловіком, але була склеєна з різних, первісно зовсім окремо списуваних оповідань, і то в такім часі, коли суперечності тих оповідань уже не відчувалися виразно, а самі оповідання вважалися шановними пам’ятками старовини, з якої не випадає що-будь уривати або перемінювати. І в отсему оповіданні маємо деякі темні місця, яких тлумачення не все буває однакове. Коли поглянете до Кулішевого перекладу, то побачите там на початку сього оповідання щось подібне, як на початку першого оповідання: зачала 4 (друга половина) і 5 творять одно речення, зачало 6 знов одно окреме, а зачало 7 знов окреме; тимчасом у гебрійськім тексті всі чотири зачала творять одно речення. За перекладом Куліша виходить, що акт сотворення доконується ще в зачалі 4 у другій половині, а потім Ягве немов помалу викінчує своє твориво; з гебрійського тексту виходить, що в зачалах 4, 5 і 6 малюється стан світу перед творенням, а творча діяльність Ягве починається аж у зачалі 7 сотворенням чоловіка. Особливо цікаве тут зачало 6, де говориться про ріку, що вибухла з сухої землі і напоїла землю. Куліш, як бачите, тлумачить се зачало зовсім инакше: “Виходила імла з землі і напувала всю верховину на суходолі”. Лишаючи на боці слово “верховину”, невідповідне тут, бо значить щось инше, ніж у нас розуміють під сим словом (Куліш хотів сказати: поверхню, а слово значить у нас гори), ми звернемо увагу тільки на ту “імлу”, яка буцімто напувала землю. В гебрійськім тексті тут стоїть слово, яке лиш раз у тім місці зустрічається – “ед”. Для поняття “імла” гебрійська мова має инше слово. Навпаки, сей “ед” виразно відрізняється від дощу, який спускає Ягве на землю і про який була мова в зачалі 5. Із усього оповідання виходить, що сей “ед” було щось таке, чого не сотворив Ягве, що було перед сотворенням. Тільки пізніше рабини-талмудисти підсунули йому тлумачення: хмара, – тлумачення зовсім хибне, бо ж ані хмара без дощу, ані мла не в силі напоїти землю. Ще пару слів про чотири ріки, що буцімто впливають із Едема. Опираючися на зачала 10–14 сеї глави, люди довгі віки старалися віднайти місце, де лежав рай, поки нарешті не переконалися, що таке пошукування не веде ні до чого. Тільки дві ріки, названі в сему оповіданні, пливають і доси: Гіддекель, по-вавилонськи Ідеклят, по-бактрійанськи Тігра, по-грецьки Тігрис і Перат, по-вавилонськи Пуратту, по-грецьки Евфрат. Обі ті ріки справді впливають із одної гори,

плинуть зразу в різних напрямках, потім рівнобіжно, і сходяться нарешті до купи в самім усті до моря. Та при їх джерелах даремно було би шукати двох інших рік, названих у Письмі Святім, а також країв Гавіля і Куш. Гавіля в інших місцях і писаннях, се назва Арабії, відки до жидів доходило найліпше золото, а Куш, се Етіопія, край, положений у Африці, на південь від Єгипту. Як бачимо, географічне знання того, хто писав отсю повість, було дуже недокладне, і бачити в такім баламутстві якусь Богом об'явлену правду, твердити, що під час потопу світу ріки Пішон і Гігон щезли, а краї перемінилися, нема ніякої підстави" [12: 99–104].

Ще одним доказом того, що інші частини біблійного оповідання про сотворення світу мали взірці у вавилонських переказах, є уривок з вавилонського вірша, який, мабуть, не належить до поеми "Інума іліш", де говориться: "Коли всі боги зробили сей світ, / збудували небо, поклали землю, / сотворили істоти з живою душею, / худобу польову, звірів по полях[...]. Як бачимо, навіть те розрізнення звірів від худоби, на яке ми звернули увагу при розборі першого біблійного оповідання, було вже у вавилонян. Отся поема, зложена, певно, на пару тисяч літ перед написанням так званих Мойсеевих книг, вводить нас у той замерклий світ народних вірувань та оповідань, які принесли з собою гебреї до Палестини і з яких помалу, протягом довгих віків, виробилася віра в одного бога. Мойсееве Битіє стоїть, можна сказати, на другім кінці того ряду: вавилонський Мардук став уже одним Богом, біблійним Ельогім (одиничне число Ель, вавилонське Ілю, означення всякого бога)" [12: 124–126]. Такий докладний розбір перекладацького аспекту поеми І. Франка "Поема про сотворення сьвіта" дає змогу пересвідчитися, як по-сучасному звучить багато глибоких міркувань автора і з перекладацького, і з наукового погляду. Вражає логічність, доказовість аналізу, знання мов, насамперед старосєврейської. З іншого боку, критичний аналіз перекладів П. Куліша, І. Пулюя, І. Нечуя-Левицького подекуди надто суб'єктивний. Однак тут важить сам хід розбору перекладів, так щільно пов'язаний з науковим та мовознавчим аналізом.

Не можна оминати увагою й урок І. Франка про те, якою мовою не треба перекладати [10: 30: 251]. У статті "Відгуки грецької і латинської літератури в українському письменстві", зазначаючи, що відродження української літератури почалося від травестування класичних латинських творів (Котляревський, Гулак-Артемівський, оди Горація), а згодом, у 1852–1854 роках о. Іван Озаркевич переклав байки Езопа з латинського тексту (Галичина), а о. Роман Ковшевич (1859–1861 роки) перекладав "Енеїду" Вергілія. [...] З огляду на цей, щойно згаданий, переклад Р. Ковшевича, автор пише: "У мене під рукою є значна частина цього перекладу (пісні III–V), і я можу сказати, що він зроблений надзвичайно невдало, без крихти таланту, макаронічною мовою (курсив наш. – І. Т.), так, що без латинського тексту важко зрозуміти переклад. Ось, наприклад, початок третьої книги:

Азії трон кол з Пріама людом безвинним здалось
 Богам згубити, й Пішт можне в грузи запалось,
 Ціла й Нептунія та Троя в основісь аж воздіміла,
 Всяку чужину й землі пустії нас побудила.

Богов пророчня іськати, тому по-под самою
Фльотту ладуєм Фригей Антандра і йди горою,
Не зная судба гді занесет нас і даст спочити,
Стягаєм мужей. Ледвось начало тогда вернути.” [10: т. 30: 251].

Що ж до епістолярної спадщини, то й вона містить чимало (225) листів, у яких йдеться про сам переклад, перекладацькі перспективи, організаційні питання перекладу тощо. У листі до Ярослава Врхліцького (Львів, 27 листопада 1895 року) І. Франко пише: “Зараз, підготувавши доповідь, я рад би зробити, що можу, для того, щоб чеський народ під вивіскою чеської Академії, одержав такий вибір поезій Шевченка, який давав би повну і всебічну характеристику нашого найбільшого поета, і в перекладі, гідному цього поета”. У цьому ж листі адресант пропонує власну допомогу щодо написання статті про творчість Т. Шевченка: “В такому випадку просив би повідомити мене, на коли маю підготувати роботу, в яких розмірах і якою мовою, котра викликала б найменше труднощів при перекладі (можу писати по-українськи, по-польськи, по-російськи і по-німецьки” [10: т. 50: 62]. З листа, серед іншого, дізнаємося, з перших, так би мовити, уст, про те, якими мовами І. Франко володів письмово. Саме завдяки листам маємо змогу пізнати низку перекладацьких засад І. Франка, як-от у листі до М. Драгоманова (Львів, 21 лютого 1895 року): “Я дістав французький текст “Торквемади” Віктора Гюго і запитую ще раз, чи д[обродій]ка Леся (Леся Українка. – І. Т.) схоче взятися до його перекладу? Мені дуже б хотілось подати його на чолі третього річника “Ж. і сл.” (“Життя і слова”. – І. Т.), бо до того часу, він, певно, не буде готовий. *Звісно, бажалось би мати переклад віршовий і по змозі римований, як у оригіналі*” (курсив наш. – І. Т.) [10: т. 50: 26–27]. На сторінках листів є і полемічні роздуми з приводу перекладацьких проблем. Скажімо, у листі до І. Белея (Нагуєвичі, кінець березня 1882 року) стосовно побоювання Є. Желехівського про можливу заборону властей читати в школі Т. Шевченка через переклади його іншими мовами він зауважує: “З тим, що каже Желехівський про переклади, я не годжуся. Не друкувати Шевче[енка] в перекл[аді], щоб не заборонили читати в школах, се чисто смішна річ: не бійся, “Перебендю”, “Невольникам” та “Івана Підкову” не заборонять, а “Кавказу”, “Сну”, “Марію” та “Неофітів” і так не пустять. Рівно ж смішний закид, що “Німеччина” Гайне застаріла [...]. “Німеччина” Гайне – Meisterwerk по часті політичної поезії і яко така без пари в німецькій літературі – і вона застаріла! А між тим зло, на яке вона кидається, – квасний, шовіністичний патріотизм, се іменно слабкість, на яку готується у нас багато людей заслабнути” [10: т. 48: 306–307]. Тут, як видно, дається й висока оцінка знаменитої поеми Г. Гайне, отже, обґрунтовується потреба її перекладу. Інша річ, що, можливо, знаний мовознавець, філолог, творець відомої, до слова, однойменної, системи правопису, сплутав “Німеччину” Гайне і “Германію” Таціта. І. Франко був свідомий великої ролі перекладного письменства в українській літературі. Зокрема, у листі до М. Драгоманова (Нагуєвичі, 16 січня 1883 року), висловлюючи міркування про план історії української літератури, серед іншого,

зазначає: “Зважте, що в текст повинні бути вплетені переклади найкращих творів або бодай характеристичні з них уступи” [10: т. 48: 348]. Вельми цікавий лист до І. Белея (Нагуєвичі, грудень, після 23, 1882 року), який не можна не процитувати в тій частині, де автор ділиться враженнями від перегляду віршів М. Старицького та його перекладу “Гамлета” (мається на увазі збірка поезій М. Старицького “З давнього зшитка. Пісні та думи”, 1881, і його ж переклад “Гамлет” В. Шекспіра, 1882). Зауважу, що пізніше у статті “Михайло Старицький” І. Франко прихильніше оцінив поезію та переклад цього письменника): “Переглядав Старицького вірші і “Гамлета”. Що за нещастя, що від віршів його так і чути піт, що так маса силування над бідною музою, а помимо того так багато погріхів щодо форми: рими кепські, акценти варварські, і ще, в додатку, ані один віршик не буде зрозумілий для наших мужиків. А “Гамлет” – чи він стікся перекладати драму трохеями! Де се, у якого лисого Шекспіра він побачив? Аж читати бридко! І все те таке якесь углувате, що, господи, твоя сила. Так і здається, що переводив слова та вимучував ті нужденні ритми, а про духа ані разу й не спитався. Який жаль, що я не можу сконструювати вірності! Але й то ще ні, тут є англічани, вони мені допоможуть” [10: т. 48: 344]. Важливі, у зв’язку з цим, не так особистісні (без емоцій і суб’єктивізму в листах обійтися важко, та й у статті, про яку йшлося, багато що подано по-іншому), як самі аналітичні моменти, можливо, й критерії оцінки, її так би мовити, барвистість.

З якої науково-критичної праці дізналися б ми, що переклад – це й засіб вдосконалитися в іншій мові? “Надто мене заманює перекладати Клоустона, щоб підучитися ліпше англійської мови”, – читаємо в листі до М. Драгоманова за 1 січня 1895 року [10: т. 50: 9]. Великий, як на мене, перекладознавчий та історико-літературний інтерес викликає лист І. Франка до А. Атласа, адвоката, що жив і працював у Станіславі (тепер Івано-Франківськ), перекладав німецькою мовою твори Т. Шевченка та І. Франка. У листі (Львів, 17 квітня 1914 року) йдеться про переклад “Каменярів”, що його зробив А. Атлас, а відредагував І. Франко (факт, наскільки можу судити, не вельми знаний). Переклад призначався для видрукування у німецькомовному українському журналі “Ruthenische Revue”, що виходив у Відні з 1906 року. На жаль, переклад не був опублікований і подальша його доля невідома [10: т. 50: 636]: “У Вашому перекладі зробив деякі правки [...]. Вельми бажано було б перебудувати віршовані рядки так, щоб цезури всередині кожного вірша стали чоловічими – як в оригіналі, бо в такому вигляді ритм дещо безладний і важкий”. У листі до А. Кримського (Львів, 29 листопада 1890 року) І. Франко обґрунтовує потребу перекладу не арабських моаллаків, а поеми Фірдоусі “Шах-Наме”: “А то арабські моаллаки, їй-богу, не стоять друку; може, вони мають історичну та мовну вартість, але в нас вони не будять нічого ніяк – думка в них наскрізь дитиняча, фантазія похожа на фантазію божевільного – мичкоче, а не світить. А в поемі Фірдоусі велика сила такого чисто людського елемента, котрий ніколи не устаріє. Антологія найкращих уступів із його Шахнаме, от так на том в 15–20 листів друку, була б дуже гарним здобутком для нашої перекладної літератури, і я думаю, що тут, у Галичині, найшовся б наклад на таку книжку” [10: т. 49: 263]. Умови, в яких пе-

рекладався “Фауст”, стають відомі нам не опосередковано, а з перших рук: “Отсе аж нині здобуваюсь на обширніший лист до тебе. Досі не було часу – робота в полі коло вівса, котра раз у раз перериває мені роботу коло “Фауста”. В перервах ладив я переклади з Гете, котрі післав тобі”, – читаємо у листі до І. Белея (Нагуєвичі, липень-серпень 1881 року) [10: т. 48: 285]. Чи не вперше подано саме в листах низку перекладів. Ось деякі з них: чотири сонети В. Шекспіра (лист до О. Партицького) [10: т. 48: 338–339], переклад німецькою мовою вірша Т. Шевченка “Світе ясний, світе тихий...” (Ode an das Licht), що в листі до І. Белея невдовзі після 15 вересня 1882 року, Нагуєвичі [10: т. 48: 318–319].

“Коли правда те, що головне значення поезії в тім лежить, що вона розширює нашу індивідуальність, збагачує душу такими враженнями і почуваннями, яких вона не зазнала би в звичайнім житті або не зазнала би в такій силі і ясності, то думаю, що передача чужомовної поезії різних віків і народів рідною мовою збагачує душу цілої нації, присвоюючи їй такі форми і вирази чуття, яких вона не знала досі, будуючи золотий міст зрозуміння і спочування між нами і далекими людьми, давніми поколіннями...”. Так писав свого часу І. Франко у “Передмові” до збірки “Поєми” (1899) [10: т. 5: 7–8].

У дожовтневій українській літературі, за твердженням Ф. Арвата, І. Франко був не тільки неперевершеним практиком-перекладачем, але й визначним теоретиком мистецтва перекладу. Його теоретичні статті, численні передмови до власних і чужих перекладів, рецензії, принагідні зауваження про переклад у його критичних працях є яскравим свідченням того, що у розпрацюванні теорії перекладу він у дожовтневий період був вершиною [1].

Підсумовуючи, назвімо головні праці І. Франка, в яких закладено основи теорії перекладу. До них належать, як уже згадувалося раніше, статті і розвідки: “Каменярі. Український текст і польський переклад. Дещо про штуку перекладання”, “Шекспір в українців”, “Адам Міцкевич в українській літературі”, “Шевченко по-німецьки”, “Шевченко в німецькій одязі”, “Пісні Сапфони”, “Уваги до перекладу “Фауста” Гете”, “Літературна мова і діалекти”, “Говоримо на вовка – скажімо і за вовка”, “З чужих літератур”, “Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 року”, “Михайло П. Старицький”, “Інтернаціоналізм і націоналізм у сучасних літературах”. Додамо сюди ще низку інших праць, і загальну кількість науково-критичних статей сягне 97 (див. вище). А ще потрібно взяти до уваги листування І. Франка: скільки там надibuємо цінних перекладознавчих та суто перекладацьких питань, що постають у широкому контексті Франкової діяльності.

Питання теорії перекладу І. Франко розробляв і в численних передмовах до власних перекладів. Найгрунтовнішими з них є передмови до перекладів з К. Гавлічка-Боровського, до “Писань Осипа Юрія Федьковича”, перекладів поезій Г. Гайне, до перекладу твору Г. Кляйста “Маркіза О...”, передмова “Хто такий “Лис Микита” і відки родом?”. Така бібліографія майже готова, однак розмір статті не дає змогу вмістити сюди бодай невелику частину джерел. Це, врешті, тема окремого дослідження.

Низку питань теорії перекладу І. Франко порушував і розв'язував у передмовах до перекладів інших авторів, які він редагував і видавав. На особливу увагу заслуговують його передмови до перекладів П. Куліша з Шекспіра, які І. Франко ґрунтовно переробив, відредагував і видав з власними передмовами і численними поясненнями окремих місць оригіналів і способів їх передачі українською мовою. Цінні думки про мистецтво перекладу висловив І. Франко і в передмові до перекладів О. Черняхівського з Г. Гайне [1].

І. Франко – автор рецензій на переклади творів світової літератури українською мовою. У цих рецензіях поряд з вказівкою на позитивні і негативні якості перекладів І. Франко висловлює принагідно й теоретичні міркування з приводу розв'язання окремих перекладацьких проблем. Детально прорецензував І. Франко збірку творів Т. Шевченка, яку переклав німецькою мовою С. Шпойнарівський [10: т. 35], а чеською – Р. Єсенська та Й. Коларж [10: т. 29] (див. вище).

У рецензіях на переклади П. Ніщинського з грецької мови, на переклади П. Куліша з англійської мови, на переклад “Слова о полку Ігоревім” П. Левицького І. Франко торкається важливих перекладознавчих проблем.

Велика епістолярна спадщина І. Франка теж містить чимало думок письменника, аналіз яких дає можливість простежити його принципи перекладу. Під цим кутом зору великий інтерес становлять листи І. Франка до А. Кримського (як, врешті, й навпаки), Олени Пчілки, М. Драгоманова, М. Павлика, І. Белея, Ярослава Врхліцького та ін.

За обсягом та широтою діяльності І. Франка можна поставити поруч з Й. Гердером та Ярославом Врхліцьким. Діяльність І. Франка-перекладача – унікальне явище в історії українського перекладознавства. Вона становить істотну складову його багатогранної і всебічної діяльності загалом, охоплюючи як художню, так і науково-технічну галузі, де українська мова виступає як цільова і як мова-джерело. Окремо постає питання перекладу Святого письма та апокрифічних книг, де переклад є засобом аналізу.

Теорія перекладу, яку розробляв І. Франко, була логічним продовженням і узагальненням усього найкращого, що було в спадщині попередників та сучасників Каменяра. І. Франко вперше в історії українського перекладу глибоко і всебічно розробив головні проблеми мистецтва художнього перекладу, створив струнку теоретичну систему. Різноманітна власна перекладацька практика, рецензування та редагування численних перекладів давали письменникові багатющий матеріал для теоретичних узагальнень.

Перекладений твір – це вже явище рідної літератури. Потрібно перекладати тільки такі твори, які пробуджують громадсько-політичну свідомість народу, підвищують його культурний рівень, збагачують і розвивають літературу та літературну мову. І в окремих письменників потрібно добирати твори для перекладу, перекладати насамперед те, що є найзмістовнішим у творчому доробку митця, особливо актуальним тепер. Між перекладом і переспівом того чи іншого твору потрібно проводити чітку межу. Завдання перекладу – точне відтворення оригіналу,

проте справжньої творчості досягають не буквальною передачею слів оригіналу, а добром у мові перекладу таких засобів, які б насамперед виражали дух оригіналу, відтворювали його стиль. У перекладі треба обов'язково зберігати зміст та форму першотвору в їхній органічній єдності. Перекладаючи поетичні твори, належить обов'язково зберігати еквілінеарність та еквіритмічність. Збереження форми не варто приносити в жертву точності у процесі передавання змісту, який має примат над формою. Збереження форми – не механічний процес, він має узгоджуватися з нормами та законами рідної мови, не спотворюючи художнього враження. Перекладач повинен піднести свою роботу на рівень творчості, точно визначити семантичні відтінки слів оригіналу, знайти в мові перекладу адекватні відповідники для їх відтворення, перекладати слово не за найближчим звучанням, а за найближчим значенням. Якість перекладу значною мірою визначається внутрішньою спорідненістю перекладача і автора оригіналу. Знати мову – це насамперед знати її органічно, а не з книжок, тобто знати народну мову. Перекладати потрібно тільки літературною мовою. Як важливий середник розвитку рідної мови переклад треба робити тільки з оригіналу. У перекладі неодмінно повинен зберігатися національний колорит першотвору і цього колориту не можна переносити з одного національного середовища в інше. Перекладач має будувати свою роботу на міцній науковій основі, провести глибокий філологічний аналіз тексту, вивчити творчість автора, його епоху, знати історію, звичаї, особливості побуту народу, якому належить оригінал. Йому ж і належить подбати про те, щоби твір був доступний широким верствам народу. До перекладів потрібно додавати передмови, примітки, коментувати важкі для сприймання місця.

І. Франко завжди цінував усе найкраще, що було в культурі інших народів, ставив перед письменниками завдання вкладати інтернаціональний зміст в національну форму своїх творів.

Для І. Франка перекладацька діяльність була важливим засобом зближення народів, взаємозбагачення і розвитку їх культур, але насамперед – просвіти рідного народу, пробудження його національної свідомості, розбудови власної держави, культури, мови. Тільки в такому широкому контексті всебічної діяльності І. Франка належить розглядати й його перекладацьку діяльність та перекладознавчу творчість.

Література:

1. Арват Ф. Іван Франко – теоретик перекладу (Лекції із спецкурсу “З історії українського перекладу”). – Чернівці, 1969.
2. Гольберг М. Обговорення // Іван Франко і світова культура: Матеріали Міжнародного симпозіуму ЮНЕСКО (Львів, 11–15 вересня 1986 року): У 3 кн. / Упоряд. Б. Якимович; Редкол.: І. Лукінов, М. Брик, Г. Вервес та ін. – К., 1989. – Кн. 2.
3. Зимомря М. Переклад як ідейно-художня структура у творчій концепції І. Франка // Українське літературознавство: Республіканський міжвідомчий науковий збірник. – Вип. 54. Іван Франко. Статті і матеріали. – Львів, 1990.
4. Зорівчак Р. Обговорення // Іван Франко і світова культура: Матеріали Міжнародного

- симпозіуму ЮНЕСКО (Львів, 11–15 вересня 1986 року): У 3 кн. / Упоряд. Б. Якимович; Редкол.: І. Лукінов, М. Брик, Г. Вервес та ін. – К., 1989. – Кн. 2.
5. Зорівчак Р. Внесок Івана Франка в розвиток перекладознавчої думки в Україні // Іван Франко – письменник, мислитель, громадянин: Матеріали міжнар. наук. конф. – Львів, 1998.
  6. Москаленко М. Нариси з історії українського перекладу // Всесвіт. – 2006 – № 5–6.
  7. Мороз О. Маловивчені та недосліджені питання франкознавства // Іван Франко. Статті і матеріали. – Збірник дванадцятитий. – Львів, 1965.
  8. Павлюк М. Концепція художнього перекладу в літературній і науковій спадщині Івана Франка // Іван Франко і світова культура: Матеріали Міжнародного симпозіуму ЮНЕСКО (Львів, 11–15 вересня 1986 року): У 3 кн. / Упоряд. Б. Якимович; Редкол.: І. Лукінов, М. Брик, Г. Вервес та ін. – К., 1989. – Кн. 2.
  9. Рагойша В. Іван Франко і актуальні питання беларуска-українського взаємаперакладу // Іван Франко світова культура: Матеріали Міжнародного симпозіуму ЮНЕСКО (Львів, 11–15 вересня 1986 року). – Кн. 2.
  10. Франко І. Збір. творів: У 50 томах. – К., 1976–1986.
  11. Франко І. Передне слово // Фавст. Трагедія Йогана Вольфганга Гете. Часть перша. З німецького переклад і пояснив Іван Франко. – У Львові: Заходом редакції “Світа”, 1882.
  12. Франко І. Сотворення світу. Передмова В. Погребенника. – К., 2004.
  13. Akhmanova O., Idzelis R. What is the English We Use? A Course in Practical Stylistics=Курс практической стилистики современного английского языка. – Москва, 1978.
  14. <http://litopys.org.ua/ukrmova/um139.htm/> 31 серп. 2006 року.

Жанна Ляхова (Київ)

Іван Франко – перекладач і дослідник санскритської збірки шастрів “Панчатантра”

Шастра – повчання, порада – жанр у давньоіндійській літературі. Так називали казки, драми, поеми, гімни навчительських настанов. Широковідомий збірник давніх законів “Дхармашастра”, котрий традиція приписує легендарному законовчителю Ману [4: 5: 365]. Настанови в науці житейської мудрості називали “нітішастри”: “ніті” – поведінка. “Панчатантра” – підручник із нітішастри, поради розумної поведінки. У вступі до збірки оповідається легенда про автора “Панчатантри”, мету створення й буквальне значення назви книжки:

Из наставлений, на земле известных,
 Всю суть извлек премудрый Вишну шбрман
 И создал “Панчатантру” – пятикнижье,
 Несущее сердцам людским усладу [4: 23].